

PAP JÓZSEF

A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?

A modernkori magyar történetírás hosszú évtizedeken át hagyományosan a magyar történelem egyik legsötétebb korszakaként értékelte a szabadságharc leverése és a kiegyezés között eltelt időszakot. Ennek az egyöntetűnek nevezhető sommás véleménynek a hatására a korszakkal részletesen foglalkozó kisszámú monográfia nem érintette az axiómaként kezelt toposzokat (a birodalmi kormányzat ún. retrográd, nemzetellenes, a haladást gátló jellegét, a „magyar nemzet” mitikus ellenállását, az emigráció valós politikai súlyát stb.). Az egyik legfontosabb – szinte mitikusnak minősíthető – elem a passzív ellenállás volt. Korábbi munkáinkban részletesen bemutattuk a passzivitás politikájának historiográfiai vetületeit,¹ ezért itt csak a legfontosabb jellemvonásait szeretnénk feltüntetni. Megállapítható, hogy a szűkebb szakmai körökben egyre nagyobb hangsúlyt kap az a nézet, hogy habár politikatörténeti szempontból az önkényuralom időszakát zsákutcának minősíthetjük, nem szabad a korszakot a modernizáció szempontjából egyértelműen elítélni, és ennek folyamodványaként a kutatás perifériájaként kezelni. Nem arról van azonban szó, hogy egyszerűen fel kellene menteni az abszolutizmus korát a hozzá kapcsolt negatív előítéletek alól, és ellenkező előjelűre változtatni a korszakról kialakult képet, hanem a történettudomány elvárásainak megfelelően, a mítoszoktól, toposzoktól megtisztítva, a maga plurális valóságában megpróbálni minél tökéletesebben ábrázolni azt. Az elmúlt évek kutatásainak eredményei alkalmat nyújtanak arra, hogy a korszak egyik fontos szegmenséről, a passzív ellenállásról kifejthessük véleményünket, összefoglalhassuk a legfrissebb eredményeket; bízva abban, hogy azok minél hamarabb átkerülnek a történelmi köztudatba, vagy legalábbis vitát generálva hozzájárulhatnak a tisztább kép kialakulásához.

A passzív ellenállás elmélete

Tanulmányunk kezdeteként bemutatjuk magát a mítoszt, amit legtökéletesebben Hőke Lajos leírásában találhatunk meg. Mivel az utókor szakirodalma a „passzív ellenállás” fogalom bemutatásakor leggyakrabban a szerző által leírt megállapításokat alkalmazza, érdemes részletesen ismertetni a mű leglényegesebb gondolatait.² Hőke műve Deák Ferencel és a passzív ellenállással foglalkozó fejezetének kezdetén, szinte profetikus hangvételben jellemzi az általa is megélt, átélt mozgalmat és az utókor számára is megfelelő instrukciókkal szolgál. *„A világtörténelemben egyedülálló tünemény, hogy az osztrák katonai uralmat, amely kétszázezer szuronyra támaszkodott, a magyar nemzet csupa szenvedőleges ellenállása, segítve az emigráció külső működése által, megtörte és végképp megbuktatta. Az irodalom és a közélet ezt a passzivitás politikájának nevezte el, s a tény valósága kívánja, hogy az így maradjon fenn hazánk történetében, s a szabadságot élvező s arra törekvő népek úgy vegyenek róla tudomást.”*³ A felvetés után egy

¹ A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. (Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története, 1844–1853.) Aetas, 1998. 2–3., 159–176.; A passzív ellenállás, egy történelmi axióma másfélszáz éve (Historiográfiai áttekintés). Egri történeti évkönyv. Szerkesztette: Dr. Misóczki Lajos. Eger, 2000. 149–185.

² Hőke Lajos: Magyarország újabbkori története. Nagybeckerek, 1893. (a továbbiakban: Hőke) II. 455–464.

³ Hőke II. 455.

hosszabb történelmi fejtegetés következik, melyben a szerző párhuzamba állítja az elmúlt idők szabadságküzdéseit, az elnyomatások időszakában megmutatkozó kitartást, a törvényekhez való ragaszkodást, amely jellemvonások nála teljesen összekapcsolódnak a magyar nemzettel. A magyar történelem és az osztrák–magyar viszony sajátos megvilágításba kerül a fejtegetés után: „*A mely népnek oly múltja, annyi nagy királya, oly fényes története volt, mint a magyarnak, egy igénytelen kis herczegséghez kapcsolt s néhány kis ország és tartományocska agglomeratúmánának meghódította nem lehet, sorsa intézését a politika és országlat ily újonczainak kísérleti tárgyává lenni nem engedi. Itt van egyik lélektani forrása a magyar passivitási politikának.*” Második okként azt az elkeseredést jelöli meg, ami abból fakadt, hogy az ország meghódítására az alkotmányt szentesítő uralkodó adta ki a parancsot. „*A nemzet hallgatott, de fojtó mérreg dult belsőjében. Nem panaszkodott, de magába zárta a méltánytalanságok sajgó emlékezetét. Nem tört ki, került mindent a mi a hatalmat fölingerelhette vagy megtorlásra ösztönözhetett volna, de gondosan följegyzett mindent, a jövő nemzedékek tanulságára, az egykor bekövetkező elszámolás és elégtételadás idejére.*”⁴ A passzivitási politika konkrét kiváltó okaként Deák Ferenc, 1850. április 25-i keltezésű, Schmerlinghez írott levelét jelöli meg. A visszaemlékező a levél megjelenésének és elterjedésének idején a nagyszabonyi börtönben tartózkodott, itt fogolytársaival együtt olvasta el a levelet, amelynek másolatát ereklyeként őrizte a munka megírásának időszakában is. „*Elsárgult az azóta eltelt 43 év alatt a kis lap, megrongyolottak szélei, de előttem így is, becses az, mert a hazáért viselt szenvedésekre emlékeztet, s akkori benyomásai élénken élnek ma is lelkemben.*” A teljes kilátástalanságban a fogolytársak már a kivándorlás gondolatát fontolgatták. A nemzetet a szerző két részre osztotta: a börtönben vagy a „szabad” országban rabként sínylő tömegekre, a kényszerből elmenekültekre és a nemzet számára elveszett, megvesztegetett, megfélemlített purifikáltakra, „*A kik szabadon jártak-keltek, hivatalt viseltek, személyi biztonságukat a csendőrségtől, vagyonukat a kormány fojtogató közegeitől nem féltették, azok már purifikálva voltak, de meg is nyerve vagy félemlítve; azoknak már volt vesztetni valójuk, míg az ezereknek semmi; azok már a nemzeti érdekektől el voltak idegenítve – csak félig mieink.*” Ebben a teljesen kilátástalan helyzetben jelentett számukra mentesvért, reménységet Deák példaadása. Érdemes szó szerint idézni azt a részletet, amelyben a magatartásformát részletesen leírja. „*Ez a nagy, ép, erős és hajthatlan része a nemzetnek, bensőjében elhatározta, hogy az osztrák hatalommal nem alkuszik, útból ki áll s vele nem érintkezik, célját elő nem segíti, nem támogatja, utasítást neki nem ad; a mit rendel, tartozásképen teljesíti, de a mi tőle jó, rokonszenvébe nem fogadja; meghajlik, előtte, de nem enged, eltüri őt egy ideig, de felsőségét nyíltan el nem ismeri, hivatalt – aki csak teheti – nem vállal, s rabszolgává aljasodó rendszerének állandósítását elő nem mozdítja. A gazdag főúr és jómódu nemes, az értelmi kereset emberei és a polgár elhatározta, hogy az adót nem fizetik, míg végrehajtó nem jó rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, a mit elkerülni nem lehet. A fuvarral késnek, útát könnyű kedvvel nem csinálnak. A német nyelv értését megtagadják, ti mindenütt magyar tolmácsot, magyar választ és itéletet kívánnak. Vagyonát, jövedelmét, keresetét, senki, úgy amint van, be nem vallja. Ha felvilágosítást kérnek tőle, nem tudom-mal felel; ha személyekről tudakozódnak, nem ismerem-mel, ha tényekről, nem láttam-mal. Megvetni az önkényuralmat, nem tudni szolgáliról semmit, mintha itt sem élne – az volt a közjelszó. Ne érezze magát az osztrák otthon sehol, soha, semmiben. Legyen s maradjon idegen e földön, ne szeresse senki. A társaságok ne fogadják be. A családok és házak küszöbei legyenek elzárva előttük. A nők ne bocsássák közelükbe, a férfiak ne barátkozzanak, ne mulassanak velők. Legyenek olyanok, mint a pestises, a kit mindenki kerül, a kitől minden fél. Az osztrákság legyen megbélyegző, a mi kizárja őket az olvasó-egyletekből, casinókból, vigadókból. Őrizze meg minden magyar legbensőbb szentélyében: »ezek voltak legjobbaink legyilkolói, ezek a haza; leigáztatása eszközei fogadja fel férfúi fogadással kiki, hogy vérei, hősei, magyar államférfiai halálát nem feleli, osztráknak baráti jobbot nem ad, iránta ki nem engesztelődik.« Ez volt a magyar passzivitási politika társadalmi életünkben nyilvánulása.”⁵*

⁴ Hölke II. 458.

⁵ Hölke II. 462–463.

A deáki példát követve elhatározta, hogy 10–20 holdas erdélyi birtokára húzódba várja ki az alkotmány visszaállítását. *„Én is – bár rá többször fel voltam hívva – a hivatalt nem viselő egyik voltam. ... én ifjuságomtól kezdve szellemi munkámmal kerestem meg kenyeremet, s most 10–20 holdnyi kis székely birtokon kívül semmim sem volt. Abból pedig eddig megszokott igényeim szerint megélni nem lehetett. Magános óráimban elgondoltam elhatározásom. merészségét, s majdnem könnyűműnek tünt fel az. ... a hazafiui hűséget igaz tisztaságában megőrizni kötelességnek tartottam. Ez elhatározás engem 11 évi sanyarú nélkülözésbe sodort. ... Hányan tartották meg szavukat társaim közül, nem tudom. Sokan magas állásokra jutottak s gond nélkül éltek át az életet. Nekem elégtélelem és kárpótlásom a teljesített kötelesség öntudata, s hogy a nemzet passivitási politikája történeti dicsőségéből egy szemernyihez én is jogot érezhetek.”* És természetesen a történet az alkotmány helyreállításával és méltó elismerésével ért véget: *„... míg végre nagy események s véres háborúk dúló vihara összezúzta az abszolutizmus kártyavárát s széthullt romjain az őseréjű magyar alkotmány új alakban ismét életre kelt.”*⁶

Talán érdemes volt hosszabban idézni ezt a meghatározó munkát, hiszen egy háttérbe húzódo kortárs memoárszerű leírásából ismerhetjük meg a passzív rezisztenciát. A szabadságharc utáni történelemmel kapcsolatban sokáig az itt felsorolt meghatározások voltak általánosak. Habár ma már vannak olyan munkák, amelyek túlléptek ezen a sztereotípián, a mítosz még ma is él a köztudatban. A szakirodalom általánosan elfogadta azt az alapelvet, hogy a szabadságharc után a magyar nemesi elit visszahúzódott / kiszorult a vármegyei élet irányító pozícióiból, birtokaira húzódba vészelte át a neoabszolutizmus éveit, és a lehetőségeit maximálisan kihasználva bojkottálta az államhatalom működését. A 19. század végi történeti munkák szerint a neoabszolutizmus korának hivatalnoki elitje alapvetően elszakadt a magyar társadalomtól és idegen születésű cisszlajtán hivatalnokokból állt. Bár már Beksics Gusztáv és Berzeviczy Albert munkái is támaszkodtak a kor sematizmusaira, cím- és tisztínévtáira – megemlítve, hogy az általánosan elfogadott kép ellenére sokkal több magyar szolgált a hivatalokban, mint arra korábban következtettek –, a tétel csak annyiban módosult, hogy a korszak kurzusváltásai a különböző korszakok hivatalnoki garnitúrái között megszakították a kontinuitást, az ekkor tömegesen szolgálatba álló magyarok, illetve a reformkori, 1848–49-es és a dualizmuskori elit között nincs vagy minimális volt a kapcsolat.⁷ A passzív ellenállás erejét és hatását sokan sokféleképpen értékelték, de tényét és különösen a hivatalvállalás sajátosságait nem kérdőjelezték meg. A marxista történetírás ennek, az általa retrográdnak minősített folyamatnak tudta be, hogy a Kossuth vezette emigráció szemlátomást nem tudott elérni komoly sikereket a hazai ellenállás megszervezésében. Összekapcsolták ezt a „földesúri osztály” demokráciaellenességével, amely természetesen az „elvtelen” visszahúzódást, kivárást választotta a hősi önfeláldozó küzdelem helyett, és várta, mikor egyezhet ki az osztrák polgársággal a nemzetiségek és a munkás- és parasztmozgalmak elnyomására.⁸ A társadalomtörténet-írás is messzemenő következtetéseket vont le a folyamatból. Innen származtatták a reformkorban még aktív társadalmi, gazdasági és politikai tevékenységet folytató, alapvetően haladó eszmeiséggel rendelkező magyar nemesség leszakadását, a modernizációs folyamatokból való kiszorulását, a hivatalnokoskodó, konzervatív és modernizációellenes dzsentri kialakulását. A Bach-korszakban tömegesen beáramlott és a rendszer bukása után Magyarországon maradt idegen származású

⁶ Hölke II. 463–464.

⁷ Beksics Gusztáv: Ferenc József és kora. In: Magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. X. kötet. Budapest, 1898. 472–474.; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1848–65. Budapest, 1922–1932. I. 158., 193., III. 367–369.

⁸ Példaként szolgáljanak a következő munkák értékelései: Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1943.; Léderer Emma: A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig. Budapest, 1947.; Lukács Lajos: A magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–67. Budapest, 1955.; Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról. 1849–1945-ig. Budapest, 1958.

hivatalnokok is helyet kaptak a társadalomelméletben: gyorsan asszimilálódtak, és friss asszimilánsként hozzájárultak az erőszakosnak tekintett magyar nacionalizmus kialakulásához, belőlük fejlődött ki a sovinszta, gyakran szélsőjobboldali beidegződéssel rendelkező társadalmi réteg.⁹

Bibó István 1946 és 1948 között több munkájában, töredékében foglalkozott az abszolutizmus társadalmi hatásaival és ezen belül érintőlegesen a passzív ellenállással. Bibó gondolataival érdemes kissé bővebben foglalkoznunk, hiszen napjaink értelmisége számára fontos, tudatformáló élményt jelentenek, és így aktívan hozzájárulhatnak a nem történéshöz, de a történelmi problémák iránt fogékony érdeklődők történelemfelfogásának formálódásához. Bibó szerint a reformkor nemesi értelmisége és az 1868–1944 közötti időszak nemesi-úri hivatalnokrétege nem azonos egymással, a kettő között éles határ húzódik, amelyet az abszolutizmus káros társadalmi hatásai jelölnek ki.¹⁰ „A passzív ellenállás tíz esztendőjének végére azonban a magyar társadalmi fejlődés síkján egy végzetes folyamat bontakozik ki: a nemzeti értelmiség és a haladó köznemesség megtorpanása.”¹¹ 1848–49 „bukása”, amely megrázta a magyar politikai, társadalmi, értelmiségi elitet, két tanulságot hordozott magában: az egyik szerint az osztrák birodalom olyan európai államrendszer, amelynek fenntartásáért az európai hatalmak bármikor képesek kiállni, a másik szerint, ha mégis felbomlik a birodalom, akkor az maga után vonja Magyarország szétesését is. „A magyar nemzeti értelmiség azonban e két megrendítő tanulság hatására elvesztette a vállalkozó kedvét, s inkább a megmenthető biztosítására gondolt, semmint arra, hogy egy új forradalom számára újból egy bátor elitet alakítson ki. Ezzel pedig megszűnt az a lehetőség is, hogy a nemzeti értelmiséggel több ponton kapcsolódó magyar köznemesség vagy akár annak csak egy része még egyszer komoly erővel és elszántsággal a haladás ügye mellé álljon.” A köznemesség rájött arra, hogy a jobbágyfelszabadítás kihúzta a talajt a lába alól, ezért „arra szedte össze erjét, hogy a mezeyei és állami hivatalokban bírt régi politikai hatalmát szerezzé vissza”.¹² Bibói olvasatában „az egész kiegyezés jellegetesen és mélyen defenzív jellege folytán csupán sok mindenfélének az őrzését, biztosítását, megállapítását jelentette, de egyáltalán nem bárminek a folytatását, amit 1848 elkezdett, vagyis semmiféle mozgást vagy haladást.”¹³ Egy rövid töredékében a dualizmus hivatali apparátusát bemutatva Mikszáth Kálmán *Gavallérok* című kisregényében megjelenő képre utal. „Ha figyelembe vesszük ezeknek az állásoknak a mainál alacsonyabb képesítési kellekeit, akkor joggal feltételezhetjük, hogy ezek a lecsúszott nemesurak a nemességnek valaha vagyonosabb, de kevésbé értelmiségi jellegű, éppen csak hogy egy-két latin osztályt végzett „nem író, nem olvasó” rétegeből származnak. Ők voltak a kiegyezés után a hivatalok irányába megindult nagy roham tömeges szereplői, akik elsősorban éppen csak hogy megkapaszkodtak a szerény hivatalokban, majd utóbb, immár „jogvégzett” fiaikon keresztül immár birtokba vették a magasabb szinteket is: az ő szellemiségük nyomta rá a bélyegét a nemesi-úri világnak hatalmához és rangjához görcsösen ragaszkodó, leginkább

⁹ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Szerkesztette és az utószót írta: Kulcsár Kálmán. Budapest, 1980. 317.; A magyar történelem 1849–1918 című előadás programja. Készítette: Hanák Péter, Kató István, Erényi Tibor, Galántai József, Szabad György. Budapest, 1953. 7.; Hanák Péter: A soknemzetiségű Habsburg-monarchia elnyomott népei. In: Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1975. 115.

¹⁰ Bibó István: A reformkori és a kiegyezés utáni nemesség különbözősége. 1947. In: Bibó István Összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte: Kemény István, Sárközi Máttyás. Bern, 1983. III. kötet (a továbbiakban: Bibó 1983.) 666.

¹¹ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Válogatott tanulmányok. Debrecen, 1986. (a továbbiakban: Bibó 1986.) II. 580.

¹² Bibó 1986. II. 581–582.

¹³ Bibó István: A magyar közigazgatásról, II. (Jellegzetes kórformák). Kézirattöredék, 1946 vége, 1947 eleje. In: Bibó István Összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte: Kemény István, Sárközi Máttyás. Bern, 1983. III. 658.

reakciós, könnyebben fasizálódó magatartására."¹⁴ Bibó István számára tehát nyilvánvaló volt, hogy a szabadságharcot követő események és – az általa meglehetősen sematikusán értékelt – kiegyezés egyenes következménye – a huszadik századi magyar történelem egyik legfontosabb problémájának tartott – a szélsőjobboldali tendenciák erősödése és a második világháborúba való bekapcsolódás.

Deák Ferenc és a passzív ellenállás meghirdetése

A korábbi történetírásban szinte alapvető megállapítás, hogy a passzív rezisztencia meghirdetése Deák Ferenc nevéhez köthető. A szakirodalom általánosan elfogadta, hogy Deák Schmerlinghez írott levele tekinthető a társadalmi „mozgalom” alapidokumentumának. Habár Deák ebben a levélben nem a társadalmat szólítja meg, magatartását nem nyilvánítja követendő példának, mégis a magyar társadalom automatikusan követte a reformkor egyetlen Magyarországon maradt vezető politikusának cselekedetét.

A problémával kapcsolatban több kérdés is felvetődhet: mit gondolhatott Deák a hivatálváltalókról, mennyiben jelenthetett példát kortársai számára? A felmerülő kérdések megválaszolására sajnos nagyon kevés forrással rendelkezünk. A Kónyi Manó által összegyűjtött Deák hagyatékban csupán hét dokumentum vonatkozik a tárgyalt korszakra. Közülük természetesen legtöbbit az 1850-es levelet idézték. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy csupán a válaszlevelet ismerjük, hogy pontosan miről is szólt az igazságügy miniszter levele, az csupán Kónyi rövid megjegyzéséből ismert: „1850. ápril havában Schmerling osztrák igazságügyminiszter megkérte Deák Ferenczet, hogy a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés iránt Bécsben folytatandó tárgyalásokban vegyen részt.”¹⁵ Az eredeti levél publikálása – tudomásunk szerint – eddig nem történt meg, eddig még senki sem érezte fontosnak a felkérő dokumentum felderítését vagy annak jelzését, hogy keresése ellenére nem található meg, hiszen a történetírók megbíznak a 19. századi forrásközlés pontosságában...

Ha a deáki példaadás kérdéseit elemezzük, nem mehetünk el szó nélkül a forrásközlés következő tétele mellett, amely a báró Szögyény Marich Lászlóhoz írt leveleket tartalmazza. Sajnos a szakirodalomról ismét elmondható, hogy – kevés kivételtől eltekintve – nem szentelt különösebb figyelmet a két dokumentumnak. Ezt azért tartjuk problematikusnak, mivel Szögyény Deákot levélben megkeresi, és az ominózus kérdésben – a felkínált hivatal elvállalásában vagy visszautasításában – kér tanácsot tőle. Deáknak itt lenne az alkalmja, hogy valóban konkrét instrukciókkal lássa el a hozzáfordulót. Szögyény 1851-es naplóbejegyzésében szerepel, hogy miután hírül vette, hogy Ferenc József a birodalmi tanács tagjai közé nevezte ki, sokáig habozott, mivel „a kormány elveivel miben sem értettem egyet és irányának megváltoztatásához mi reményem sem volt”, de a visszautasítással egyrészt nem akarta megsérteni a császárt, másrészt úgy gondolta a megbízatás elvállalásával még lehetőséget kaphat a birodalmi politika befolyásolására. Ezért miután – mint írta – „Bécsből és Pestről barátaim és elvrokonaim számos levélben biztattak az állás elfogadására, sőt Deák Ferencz is, kivel levelezésben nem álltam, de kinek ez alkalomból tanácsát kikértem, igen szívélyesen és méltányosan nyugtatta meg scrupulusaimat: elhatároztam magamat ez állás elfogadására.”¹⁶ Mielőtt Deák levelét elemeznénk, fontos megállni amellett, hogy Deák a korszakban valóban nagy tekintélynek örvendett, hiszen hajdani politikai ellenfele, a konzervatív Szögyény annak ellenére is fontosnak tartotta kikérni a véleményét, hogy köztük szorosabb kapcsolat korábban nem volt.

¹⁴ Bibó 1983. 666.

¹⁵ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei 1848–1861. Budapest, 1886. (a továbbiakban: Kónyi II.) 178.

¹⁶ Kónyi II. 179–178.

Deák levelét „*Különösen tisztelt nagyméltóságú birodalmi tanácsnok úr!*” megszólítással kezdi, ez azért lényeges, mivel Szögyény még nem fogadta el az állást, Deák ennek ellenére kész tényként kezeli annak betöltését. A levélíró, levele első gondolataként, feltétlen bizalmát fejezi ki az általa tiszta jelleműnek tartott Szögyény iránt. Majd így folytatja: „*Mi-dőn a hírlapokban olvastam, hogy éppen Nagyméltóságod egyike azoknak, a kik honfiaink közül a birodalmi tanácsba meghivattak, az vala hiedelmem, hogy egy részről valódi szándékna, más részről némi kilátásnak kell léteznie honunk szellemi és anyagi: állapota javítására, különben a hatalom kezelői oly férfiút, minő Nagyméltóságod, bizonyosan meg nem hívtak, a meghívott pedig jobb jövővel biztató remények nélkül a meghívást el nem fogadta volna.*”. Ha feltételezzük azt, hogy itt Deák nem csupán az udvariasság formaságait követi, akkor arra kell gondolnunk, hogy valóban láthatott valami esélyt a kortársak a kibontakozásra és az előrelépésre az ismert konzervatív politikus meghívásában. Deák a következő mondat tanulsága szerint elfogadja azt az alap- elvet, hogy Szögyény az állást csak addig tölti be, amíg valóban lát esélyt a kibontakozásra. A feltétlen bizalom azonban itt nem áll meg, Deák ugyanis kijelenti, hogy a vidéki magá- nyában nem látja át a politika rejtelmes szövevényét, ezért így nyilatkozik: „*Engedje meg Nagyméltóságod ismételnem, a mit föntebb mondtam: hogy azon férfiak iránt, a kiket tiszta jellemük és jobb, nemesebb egyéniségük miatt a szónak legszebb, legvalódibb értelmében tisztellek, erős és ingatlan az én bizalmam. Nagyméltóságodat félreérteni akkor sem foglám, ha valamely lépését nem érteném.*”¹⁷ Úgy érezzük, ennél nyilvánvalóbban nem lehet fogalmazni, Deák töretlen bizalmat nyilván- nít a tanácsosi tisztelet elvállaló Szögyénnyel szemben.

A levélváltás azonban itt nem fejeződött be, 1853 őszén Szögyény újabb levélben fordult Deákhoz, melyben közli, mivel reményei nem teljesültek, le akar mondani állásáról. Fontos megjegyezni, hogy ekkorra már a Bach-rendszer definitív átszervezése megtörtént, a Császárság szakított a színlelt alkotmányossággal és a nyílt és véglegesnek tekintett egyeduralmi rendszer kiépítését végrehajtotta. A kortársak számára tehát valóban úgy tűn- hetett, hogy a véglegesített abszolutizmus megváltoztatására a közeljövőben nem nyílik re- ális lehetőség. Deáknak erre a megkeresésre, az előző levél logikája és a passzív ellenállás értelmében, egyértelmű választ kellett volna adnia. A válasz egyértelmű volt, csak éppen el- lenkező előjelű, mint arra következtethetnénk. Az 1854. december 14-én Pesten keltezett levél megszólításánál ismét meg kell állni: Deák „*Különösen t. kedves barátom!*”-nak nevezi Szögyényt, kapcsolatuk tehát személyes jellegűvé vált az elmúlt három év alatt. Deák leír- ja, hogy szeretett volna Szögyénnyel találkozni, de sajnos ezt az egészségi állapota nem tette lehetővé. A levél legfontosabb része ezután következik: „*Addig is tehát csak annyit írok, hogy értem, méltánylom és teljesen helyeslem nézetedet, és ha azon becsülés és tiszta, ingatatlan tiszte- let, melylyel irántad vagyok, növekedhetnék, bizonyosan növelné az, hogy áldozatul hozod idődet, örö- meidet, nyugalmaidat helyzetetnek csak azért, hogy valami jót eszközölhess közügyre és egyesekre, s nem riadsz vissza még akkor sem, midőn a kivihető csak igen csekély. Isten áldjon és erősítsen jó szándékod- ban. Te birni fogod minden jóknak becsülését. Isten veled. Tisztelő barátod Deák Ferencz.*”¹⁸ Ha fi- gyelmesen elolvassuk a fenti sorokat, akkor kitűnik belőlük, hogy Deák egyetért Szögyény értékelésével, ő sem lát pillanatnyi lehetőséget a kibontakozásra, azonban úgy nyilatkozik, hogy azzal teszi a legnagyobb szolgálatot a közügyeknek, ha mindezek ellenére hivatalában marad és megtesz minden tőle telhetőt az előrelépésért.

A fenti példára alapozva tehát állíthatjuk, hogy Deák abban a konkrét esetben, amikor hozzá fordultak, nem a passzivitás politikáját javasolta, hanem éppen annak ellenkezőjére szólította fel a tanácsot kérőt. Tette ezt annak ellenére is, hogy csekély volt az esély a si- kerre, s hogy a birodalmi tanácsnoki állás a Császárság egyik legmagasabb beosztása volt.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha Deák Szögyény számára a politikai szerepvállalást java- solta, akkor miért nem vállalta el a számára felkínált bizottsági tagságot? A reform fontos-

¹⁷ Kónyi II. 180.

¹⁸ Kónyi II. 181.

ságával szemben elvi aggályai nem lehettek, hiszen az 1841 és 1843 között ülésező országgyűlési bizottság tagjaként már évekkal a felkérés előtt kifejtette reformszándékát. Ha eltekintünk attól a sztereotípiától, hogy a szabadságharc leverése után az osztrák hatalom pusztán retrográd irányt követett, akkor megállapíthatjuk, hogy a Schwarzenberg kabinet liberális miniszterei – közéjük tartozott természetesen Schmerling is – valódi alkotmányos, liberális reformokat készítettek elő. Deák számára tehát adott volt a lehetőség, hogy előrelépések történjenek a magyar magánjog rendszerében, megtörténjenek azok a változások, melyek az áprilisi törvényekben meghirdetett alapelvekhez igazodnak. Ennek az igazságügyi reformnak teljes kidolgozására és országgyűlési elfogadtatására ugyanis miniszterként nem volt elég ideje. Ez a lehetőség azonban csupán elvi alternatívát jelenthetett Deák számára, hiszen tudhatta, hogy őt nem elsősorban szakértelme miatt érthette a felkérés, hanem emellett fontos szerepet játszott a Batthyány-kormányban betöltött pozíciója. A birodalmi igazságügyi miniszternek óriási politikai siker lett volna, ha a volt miniszter elfogadja a felkérést, hiszen ezzel elismerte volna Schmerling jogosultságát a magyar országgyűlés és a magyar kormány jogkörébe tartozó reformra. Ezzel a lépéssel Deák valóban az áprilisi törvényeket és egész eddigi politikai elveit tagadta volna meg. Ugyanúgy, ahogy majd 1860 decemberében nem lesz hajlandó részt vállalni a hercegprímási értekezlet választási rendszert meghatározó ülésén – hiszen ezzel még akkor is elismerte volna azt a Ferenc József által hirdetett alapelvet, hogy a áprilisi törvények jogérvényüket veszítették, ha ott az V. törvénycikk mellett érvel –, 1850-ben is egyértelmű volt számára a tisztségéből származó kötelesség. Deák tehát 1850-ben mint az első felelős magyar kabinet liberális minisztere utasítja vissza miniszter felkérését.

A Deák Ferenc által követett politikai irányvonatról részletesen beszámolt Kónyi Mánó, aki a gyűjtemény elkészítései korábbi neves politikust megkeresett azzal a kéréssel, hogy foglalják össze emlékeiket Deák Ferenc 50-es években kifejtett politikai megnyilvánulásairól. A visszaemlékezésekben határozottan szerepel a Deák által javasolt és egyetlen elfogadható útnak tartott passzív politikai magatartás. Somssich Pál a következőképpen nyilatkozott Kónyinak: *„Deák Ferencz ... elfordult mindentől, visszautasított mindent, a mit jogilag correctnek nem tartott. ... Deáknak jogi érzése, és ehhez való ragaszkodása annyira erős és szigorú volt, hogy se az én röpiratomat [Das legitime Recht Ungarns und seines Königs. Bécs, 1850.], se a conservativeknek ő felségéhez intézett ismeretes feliratát ... soha se helyeselte. Az elsőt nem, mert nem az 1848-diki elvekből merítette érveit; az utóbbit nem; mert szerinte nélkülözött minden jogi alapot. Ő minden ilyen opportunitási kísérletet haszontalannak, sőt károsnak tartott. A passiv magatartást és minden köztevékenységtől visszavonulást hitte az egyetlen helyes és hatalmas eszköznek, mely a körülmények fordultával hazánkat törvényes jogi alapjára újra felemelni képes lehet: minden más actio szerinte csak compromittálhatta ezt. Deáknak ily határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a conservativek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől, és bátorították arra, hogy midőn lehetett, az ellen nyiltan felszólaljon. ... Deák ép oly mérséklettel használta fel a kedvező helyzetet, mint a milyen állandósággal tartotta fenn meggyőződését a legmostohább körülmények között. Deáknak ezen magatartása tanuskodik meggyőződésének egy másik vonásáról. Ő nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; feltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint; de számított Ausztria gyengeségeire és vezérlő férfiainak elbizakodottságára, meg a sors változékony szeszélyeire, s ezekre számítva ragaszkodott a passiv politikához, ezt vélte az idő szerint célszerűnek arra, hogy a bekövetkehető kedvező esélyek felhasználásában semmi precedens által fészélyezve, vagy éppen lekötve ne legyünk. És ez ismét egy nagy és határozott eltérés volt az ő és Kossuth nézetei közt, a ki a magyar nemzet erejében bízva, egy újabb erőszakos felkeléstől kedvező körülmények közt, nem ijedt volna vissza, sőt erre hajlandó lett volna, holott Deák az egyezkedés útjához ragaszkodott.”* Kerkapoly Károly, aki az ötvenes évek derekán meglátogatta Deákot, így emlékezett vissza a beszélgetésre: *„Szó volt az ország jövődjéről és az abszolutizmus megszünteték eshetőségéről. Ekkor ő úgy nyilatkozott, hogy ha a provisorium, a minék az akkori rendszert tartotta, megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni, ennek kiinduló pont-*

ja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, a mi nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akaratával módosulhatnak. Azok közt, a kikkel akkorában érintkeztem, a bátrak legbátrabbikának sem volt eszében, hogy a 48-hoz lehessen kötni a jövőt, hanem mind úgy vélekedtek, hogy a forradalmi 48 elhagyásával az 1847-re kell visszazárni, s a mit a 48-ból elengedhetetlennek találnak, mint pl. a jobbágyság eltörlését, azt szemelvényileg kell újra megalkotni. Szóval, akkor a közvélemény előtt az 1847 látszott lebegni. Velem szemben Deák Ferencz volt az egyetlen, a ki azon meggyőződésnek adott kifejezést; hogy kiinduló pontul, a melylyel a jövőt a multhoz lehessen kötni, nem lehet mást elfogadni, mint a legutolsó alkotmányos multat, a mi: 1848.” Szögyény László 1859 júliusában Bécsben találkozott Deákkal, a bizalmas beszélgetésen megkérdezte tőle, hogy elfogadna-e hivatalos beszélgetésre szóló meghívást, erre Deák határozottan nemmel felelt. Tehát számára valóban mást jelentett a Szögyény állásvállalásának magánemberként való támogatása, és mást a birodalmi tanácsossal, tehát az általa törvénytelennek és ideiglenesnek tekintett államhatalom képviselőjével való tanácskozás. A kiegészítés lehetőségét tudakoló tanácsos számára Deák válasza a következő volt: „az 1848-diki törvények alapján egybehivandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, a mely úton azután a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének”. Horváth Boldizsár szintén többször érintkezett Deákkal az ötvenes években. Ezeken a nyári találkozókön, amikor Deák háza – Horváth visszaemlékezése szerint – Zalában is tele volt látogatókkal, Deák nem politizált. „Csak szűkebb, bizalmas körben, többnyire akkor, midőn a vendégek eltávoztak, s csak azok jelenlétében, kiket éjjelre is ott marasztott, szellőztette a jövő esélyeit. Kiinduló pontja mindig 1848 volt, s épen azért, mert az 1848-diki törvények restitúcióját nem igen lehetett remélni, nem nagy bizalommal nézett a jövőbe. Mi, a kik az ő gondolkodása módját ismertük, még ha helyeseltük volna is az alkotmány visszaállítását az 1847-diki alapon, nem mertük volna ezt előtte szóba hozni.” Horváthot Deák 1859 decemberében határozottan fel is szólította, maradjon meg az 1848-as alap mellett.¹⁹

A fent idézett visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül a deáki passzivitás valós tartalma: az 1850-es évek viszonyaiban lehetetlennek érezte, hogy az egyetlen elfogadhatónak vélt alapon megegyezés jöjjön létre. Ennek hiányában azonban károsnak tartott minden politikai megnyilvánulást, tárgyalási javaslatot, felkérés elfogadását, hiszen ezek egyrészt a tárgyalópartner tárgyalási jogosultságának – tehát legitim hatalmának elismerését – eredményeznék, másrészt pedig óhatatlanul is a fennálló viszonyokhoz közelítenék a tárgyalási ajánlatokat. Az 1848-as törvényes alapot leginkább a *politikai* passzivitással lehet védelmezni, ami tehát a politikusok 1848-at átlépő egyeztetési kísérletei ellen szól. Ez azonban nem jelenti a társadalmi, gazdasági, kulturális élettől való visszahúzódást, nem mutat utat a kor embere számára, nem készlet a kenyérkereset miatt szükséges állások visszautasítására. Ha előzetes egyeztetésekkel a politikusok nem képeznek jogalapot az önkényuralom bármilyen mértékű legitimációjára, a magyar törvények akárcsak minimális megváltoztatására, akkor „egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi, alkotmányos szabadságot.”²⁰

A következőkben azt vizsgáljuk meg, vajon Deák mennyiben adhatott példaértékű magatartást korának hivatalnokai, a vármegyei tisztviselők számára. Elsőként azt kell leszögezni, hogy Deák Ferenc élete során sohasem töltött be fizetéssel járó hivatalt. Zala vármegyében tiszteletbeli tisztségekben szerepelt, országgyűlési követként, majd képviselőként természetesen nem járt számára fizetés. Egész életében megőrizte anyagi függetlenségét, számára a politizálás nem megélhetési forrás, hanem hazafiúi kötelesség. Szerény megélhetésére természetesen lehetőséget kínáltak birtokai, majd annak 1854-es eladása után a Szé-

¹⁹ A visszaemlékezéseket lásd: Kónyi II. 191–194.

²⁰ Kónyi II. 191.

chenyi családtól kapott életjáradék. A passzív ellenálló Deák 1854-es Pestre költözése után – mint az közismert – igen aktív életet él, részt vesz többek között az MTA újjászervezésében, kiveszi a részt az OMGE fellendítéséből, alapító tagja az Első Magyar Általános Biztosítónak, kapcsolatot tart a Kisfaludy Társasággal, a Szent István Társulattal, a Lloyd Társulattal. Külön kis klub alakult ki az Angol Királynőben bérelt lakosztályában. Deák tehát minden fórumon megjelent, ahol elveiből következően megjelenhetett. Állást nem kellett vállalnia, ezt az alkotmányos időszakban sem tette soha, politizálnia – természetesen az önkényuralom hatalmi logikájából következően – csupán a baráti társaságban volt lehetséges, a meggyűlés és az országgyűlés fóruma értelemszerűen el volt zárva előle. Ilyen szempontból tehát a deáki példa társadalomra való kivetítése igen problematikus. A szabadságharc leverése után Zala megyében élve természetesen érezkelhette a reformkori elit tagjainak továbbszolgálatát, mégsem maradt fent olyan bizonyíték, melyben elítélte volna a passzivitás ellen vétőket. Nem tette meg ezt az alkotmány helyreállítása után sem, még utalásszerűen sem foglalkozott a Hőke szerint nemzetből kitaszítottnak minősített állás-vállalókkal.

A Hőke által felvázolt kép egyik fontos eleme az önkényuralmi rendszer működésének akadályozása. Az októberi diploma kibocsátása után több konkrét kérdésben meg kellett nyilatkoznia Deáknak, az egyik az igazságszolgáltatási reform ügye volt. Az októberi diplomához kapcsolódó iratok nem állították helyre tökéletesen a megyei autonómiát, hiszen a törvényhatóságok nem kapták vissza törvényes igazságszolgáltatási és pénzügyi hatáskörüket. Az ország újjalakult törvényhatóságai egymást követően tagadták meg a rendelet idevonatkozó cikkelyének végrehajtását és állították fel igazságügyi és pénzügyi szerveiket.²¹ A legfontosabb kérdés azonban csak ezután következett: milyen jog alapján ítélezzenek a bíróságok. Pest város törvényhatósági gyűlésén Szilágyi Virgil azt javasolta, hogy a város, követve más törvényhatóságok példáját, vegye át az ítélethozatalt, helyezze hatálya kívül az osztrák polgári törvénykönyvet és kezdje meg működését a fennállóknak tekintett magyar törvények és statútumok alapján. A lehetőség tehát adott volt, hogy a feltételezett passzivitás – az osztrák igazságszolgáltatási rendszer 50-es évekbeli akadályozása – után aktív lépéseket tegyenek az önkényuralom utolsó maradványainak felszámolására. Deák azonban határozottan elutasítja ezt a pillanatnyilag népszerűnek tűnő, de számára teljesen elfogadhatatlan magatartást. Kifejti ugyanis azon nézetét, hogy a megváltozott viszonyokra nem alkalmazható a régi magyar jogrendszer. A folyó perek, az elmúlt 11 évben meghozott ítéletek teljesen bizonytalan állapotba kerülnének, ha a magyar jogi reform nem lenne tekintettel az elmúlt évek gyakorlatára. Emellett pedig az országgyűlésnek kell törvényt alkotnia az igazságszolgáltatás átalakításáról, addig pedig káros minden önálló törvényhatósági intézkedés, hiszen az az állampolgárok számára nélkülözhetetlen, az alkotmányos körülmények között külön súllyal figyelembe veendő jogbiztonságot rombolná le.²² Deák tehát ebben a konkrét esetben nem áll ki a passzivitáson már túllépő rendszerellenes megnyilvánulások mellett. Emellett egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amelyben a hivatalos szervek munkájának bojkottálására szólított volna fel bárkit is.

Ha összefoglaljuk azt, amit a korabeli források alapján Deák passzivitással kapcsolatos magatartásáról megtudhatunk, akkor megállapítható, hogy Deák Ferenc sohasem hirdette meg a neki tulajdonított mozgalmat. Egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amiben reflektált volna az utókor által általánosan alkalmazott, őt követő társadalmi magatartásformára. Ha tudott volna arról, hogy magatartása politikai példát ad a kortársak számára, tehát valamiféle deákinak nevezett irányvonal jött volna létre akaratától függetlenül, akkor lehetősége lett volna arra, hogy ez ellen tiltakozzon, mint azt többször meg is tette a különböző újságok által neki tulajdonított klubszervezéssel vagy politikai állásfoglalással kap-

²¹ Főispáni utasítások. In: Kónyi II. 284–286.

²² Átvegye-e Pest városa a törvénykezést? Kónyi II. 308–316.

csolatban.²³ Deák valóban passzivitást javasolt, de ezt az általa egyetlen lehetséges törvényes alapot nélkülöző politikai akciókra értette. A társadalmi életben pedig igen aktív szerepet vállalt, nem tudunk arról, hogy kortársait bármiféle módon az államhatalom intézkedéseinek hátráltatására, hivatalviselés megtagadására ösztönözte volna.

A passzív ellenállás elemei

Deák Ágnes egy korábbi cikkében részletesen összefoglalta a passzív ellenállás elemeit.²⁴ A cikkben az 1850-es évek titkosszolgálati jelentéseit elemezte, azonban a tudatos iratmegsemmisítés és egy tűzvész miatt az anyag túlnyomó többsége megsemmisült, ezért csak az 1851 júniusa és 1852 májusa közötti időszakból származó, Alexander Bach számára készített összefoglaló jelentéseket vizsgálhatta. Az egész birodalomra kiterjedő vizsgálata során megállapította, hogy a különböző területeken egészen hasonló magatartásformák jellemezték a lakosságot, tehát a kiépülő önkényuralommal szemben nem igazán lehet beszélni egyfajta speciális magyar ellenállásról, hanem inkább összbirodalmi elutasításról. A hivatalos jelentésekben vissza-visszatérő fordulat a „passzív állás”, a „nyugalom és hallgatás”. A Nagyváradról érkezett jelentések közül közöl a szerző egy 1851 szeptemberéből származó beszámolót, amely korabeli hivatalos magyarázatot is ad erre a jelenségre: „A lakosság minden rétegében még azon az ország igazgatását hatalmas mértékben módosító intézkedések esetében is, melyek a magyarokat egyébként soha nem hagyták hidegen, teljes részvétlenség figyelhető meg. A jobb szelleműek, akiknek száma csekély, még magánkörben sem merik véleményüket szabadon kimondani, mivel félnek, hogy rossz hazafi hírébe jutnak, ha a kormány bármely lépését is helyeslik. Az elégedetlenkedők, s hozzájuk tartozik a polgárság és az intelligencia messze nagy többsége, figyelmes hallgatással szemlélik az eseményeket, ebből származik a külső nyugalom; bizalommal tekintenek azon remények teljesülésére, melyeket a külföldi felforgató párt ültetett el bennük, innen származik rezignációjuk, csendes, odaadó várakozásuk, közömbösségük még a legfontosabb belső igazgatásbeli változásokkal szemben is.”²⁵ A jelentést készítő jól rátapintott a kor egyik legfontosabb vonására: a reformkor nagy nemzeti fellendülése, a nyílt viták, a haladásba vetett hit általános optimizmusa, az aktív állampolgári magatartásformák kora után a társadalom fásultságba hullott vissza. A fennálló rendszertől – már annak kialakulási körülményei miatt sem – nem várható semmi pozitívumot, vele érzelmileg nem azonosulhatott. Az erőszakot eltúrte ugyan, de hideg távolságtartással szemlélte a nyers katonai erőn alapuló rendszert. Ez azonban véleményünk szerint egy teljesen természetes társadalmi reakció, amely nem kor- és helyspecifikus, hasonló helyzetben a különböző társadalmak hasonlóan reagálnak. A magyar történelemben nem ez volt az első és nem is az utolsó ilyen jelenség, a mindenkori önkényuralomnak fel kellett készülnie arra, hogy a konszolidáció – legalábbis annak kezdeti szakaszában – legkedvezőbb esetben is a hallgatást jelenti, nem pedig az érzelmi azonosulást. Valójában csak a 20. század diktatúrái teremtették meg a hatalom igényét az érzelmi azonosulásra ez a 19. században még ismeretlen volt. A kérdés tehát nem az, hogy létezett-e passzív ellenállás, hanem az, hogy úgy létezett-e, ahogy azt az utókor széles memoire-irodalma bemutatta. Mivel a tudatosságra, pontosabban a program meghirdetésére és annak tudatos követésére, egy széleskörű országos mozgalom létre nem találha-

²³ A Pesti Napló cikkéről. 1862. november 4. In: Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei 1861–1866. Budapest, 1889. (a továbbiakban: Kónyi III.) 220–221., A Bresslauer Zeitung cikkéről. 1863. december 15. In: Kónyi III. 245., Az Ost-Deutsche-Post cikkéről. 1865. január 29. In: Kónyi III. 251–253.

²⁴ Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. Aetas, 1995. 4. szám. (a továbbiakban: Deák 1995.) 27–59.

²⁵ Deák 1995. 29.

tunk bizonyítékot, az ellenállásnak ezt az elemét a mítoszok sorába kell helyeznünk, anélkül, hogy kétségbe vonnánk a rendszerellenes automatikus reakciók létezését.

Ezen reakciók megjelennek a Deák Ágnes által elemzett jelentésekben: rémhírterjesztés, nemzeti öltözködés, szakállviselet, színházi kihágások, nemzeti bálók, rejtegetés stb. Az aktív ellenállást súroló jelenség az adó- és újoncmegtagadás, amely a passzív ellenállás magatartásának egyik legjelentősebb eleme lehet, hiszen azáltal a társadalom valóban gyengíthette az önkényuralmi rendszert, mivel az adóbehajtás megnövekedett költségei miatt anyagilag hozhatta azt hátrányosabb helyzetbe. Erről Hóke a következőket írta: „... az adót nem fizetik, míg végrehajtó nem jó rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, a mit elkerülni nem lehet. A fuvarral késnek, utat könnyű kedvvel nem csinálnak. Vagyonát, jövedelmét, keresetét, senki, úgy amint van, be nem vallja.” Deák Ágnes azonban csupán elszórt adatokat talált az adóterhek miatti zúgolódásra, a legnagyobb felháborodást az állami dohánymonopólium bevezetése jelentette. A hatóságok különleges figyelemmel viseltettek a volt nemesek adózási és közmunkamorálja iránt. A sorozás elleni felháborodásról pedig elsősorban a nemzetiségek által lakott területekről érkeztek hírek.²⁶ Az állammal szembeni pénzügyi és katonai kötelességek teljesítése másfelől nem csupán az önkényuralmi időszakban akadozik. Már Széchenyi István is felhívta a figyelmet a Hitelben, hogy a megfelelő polgári magatartás nem az adóterhektől való ódzkodás, hanem éppen azok tudatos vállalása. Ez a felfogás azonban hosszú ideig nem terjedt el a magyar társadalomban. A magyar nemesség számára természetesen újdonságot jelentett az adózási és sorkatonáskodási kötelezettség, ha megpróbáltak is ez ellen aktívan tenni, akkor is kérdéses, hogy ez csupán az önkényuralom ellen irányult, vagy hasonló jelenségekkel találkozhatnánk abban az esetben is, ha az általános adózás rendszerét – az előzetes várakozásoknak megfelelően – a törvényes magyar kormány vezette volna be. Mindenesetre a szabadságharc alatt keletkezett vármegyei iratok között találkoztunk olyan esettel, amikor a megyei nemességet több évre visszamenő elmaradt pénzügyi kötelezettségére kellett volna rászorítani az alkotmányos vezetésnek.²⁷ Az azonban kétségtelen tény, hogy az adózási morálra nem hat kedvezően, ha a befolyó pénzek elköltése felett az adózó állampolgár semmilyen rendelkezési jogot sem birtokol, ez a negatív élmény hozzájárulhat egy több évtizedre meggyökeresedő negatív állampolgári magatartásminta kialakulásához, nevezetesen a jövedelem eltitkolása, az adó- és pénzügyi hatóságok kijátszása virtussá válhat.

A passzív ellenállás lényeges motívumaként tartotta számon a köztudat a hivatalviselés megtagadását. A történetírás beszámol arról, hogy az így megürült hivatalokat a birodalmi igazgatás Magyarországon kívüli területekről származó személyekkel töltötte be, így a hivatalnoki kar elszakadt a reformkor nemesi elitjétől. Ha voltak magyar hivatalvállalók – ezek jelentős számáról több szerző tud –, azok elhatárolhatók a passzív ellenállásba húzódozó nemesi elitől. A Bach-huszárok pedig a rendszer bukása után gyorsan asszimilálódtak és beolvadtak a dualizmus hivatali értelmiségébe, amely ezáltal szintén különbözött a reformkoritól. Így vélték magyarázhatónak azt a különbséget, amely a két hivatalnoki garnitúra politikai magatartásában és nem utolsósorban megítélésében megmutatkozik. A kérdés értékelésénél fontos tehát meghatároznunk, hogy mekkora volt a ciszlajtán hivatalnokok szerepvállalása, mi lett a sorsuk a rendszer bukása után, valamint mekkora volt a magyar hivatalnokok aránya és milyen viszonyban álltak a reformkori elittel.

Benedek Gábor kutatásai alapján tudjuk, hogy a ciszlajtán hivatalnokok aránya a Bach-korszak vármegyéinek szolgabírói alkalmazzottai között országos átlagban 23,1%-ot tett ki, a maximumot a soproni kerület 38, a minimumot pedig pest-budai kerület 11%-a szol-

²⁶ Deák 1995. 35.

²⁷ Borsod vármegye adózásáról: Dr. Klein Gáspár: Borsod vármegye és népességének története. In: Csíkvári Antal: Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák. Budapest, 1939. 66.

gáltatta.²⁸ Az 531 hivatalnok legnagyobb arányban a hivatalszolgák között szerepelt (33,5%), míg a szolgabírói kar negyedét és a szolgabíró-segédi állomány ötödét adták.²⁹ További sorsukról megállapítható, hogy csupán 13 magyarul beszélő személy került át a kiegyezéssel újjászervezett magyar közigazgatásba.³⁰ Az idegenek tehát jelentős számban képviseltették magukat, szerepük azonban korántsem minősíthető kizárólagosnak, a későbbi magyar társadalomfejlődésre gyakorolt szerepük már minimális továbbszolgáltatásuk miatt sem számottevő. Ezen kutatási eredmények alapján azonban nem jutunk közelebb a kontinuitás lényeges kérdéséhez, hiszen ebből ugyan következik, hogy a fennmaradó rész magyarországi születésű volt, az azonban nem, hogy átfedések lettek volna az alkotmányos időszakok és az abszolutista rendszer hivatali garnitúrája között. Ennek vizsgálatát végeztük el saját korábbi kutatásaink során. A vármegyei hivatalnokokat hat megye esetében dolgoztuk fel és statisztikai kimutatásokat végeztünk azok összetételéről, jelen tanulmányunkban csupán a kutatás konklúzióját közöljük.³¹

A vármegyei kutatások alapján megállapíthatjuk, hogy a szabadságharc leverése után a megyei tisztviselők döntő többsége rendelkezett reformkori és 1848–49-es múlttal, igen gyakori köztük a valóban aktív szerepet játszó helyi tisztviselő is. Új emberek csak a ranglétra alján jelentek meg. A vezető pozíciókban az alkotmányos hivatalnokok a rendszer bukásáig őrizték meghatározó szerepüket, és csak évek múltával jelentek meg a magasabb beosztásokban a helyi múlt nélküli hivatalnokok. A tisztviselők életkora átlagosan alacsonyabb, mint a korábbi időszakban, ebből arra következtethetünk, hogy a megyék fiatalabb értelmiségie maradhettek inkább hivatalban, míg az idősebb generáció elhagyta állását. Az új rendszer tehát jó karrierlehetőséget teremtett a fiatal és képzett szakértelmiség számára.

A „Bach-huszárok” képe a legfrissebb kutatások tükrében megváltozott, saját kutatásaink is alátámasztották azt a megállapítást, hogy a „külföldi” hivatalnokok szerepe ugyan növekedett, de a magyarok továbbra is meghatározó elemét adták az önkényuralmi tisztikarnak. Az elvégzett elemzések tükrében a „Bach-huszárok” fogalom mögött elsősorban magyar származású személyeket kell értenünk, ők azonban más vármegyéből áthelyezetteként szolgálati helyeiken idegennek minősültek. Az elemzett vármegyékben megjelennek ezek a „belföldi” idegenek, és adataikból kitűnik, hogy ez a 6 vármegye nemcsak befogadó, hanem egyben kibocsátó is volt. A hajdani alkotmányos szerepvállalás a kinevezési gyakorlatban csak másodrangú szempontnak számított, hiszen ekkor 1848-as hivatalnokok is állásokhoz jutottak, a vezető pozíciókban pedig meghatározó maradt az 1849 előtti szolgálati múlttal rendelkezők szerepe.³² Az 1853–54-es átszervezéskor a provizórikus időszak tisztviselőinek egy része elvesztette állását, ennek okai közül az új pályáztatás során támasztott magas szakmai követelményeket (felsőfokú jogi vagy közigazgatási végzettség, német nyelv ismerete) és a hagyományos élettérrel távoli munkahely miatti elköltözés szükségességét kell kiemelnünk.³³ Ez a két követelmény eleve lehetetlenné tette az alacsonyabb képzettségű, német nyelvtudással nem rendelkezők és az idősebb, kevésbé mobilizálható személyek alkalmazását. Ennek ellenére az elemzésekből kitűnik, hogy a definitív tisztikarok meghatározó csoportját a provizóriumbeliek alkották. Az 1854-es év után

²⁸ Benedek Gábor: Cislajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon. Aetas, 1995. 4. szám. (a továbbiakban: Benedek) 65.

²⁹ Benedek 61.

³⁰ Benedek 66.

³¹ A feldolgozott vármegyék: Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Pest-Pilis-Solt, Baranya, Somogy, Csanád. Lásd: Pap József: Magyarország vármegyei tisztikarai a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged, 2003.

³² Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Deák 2000.) 158–163.

³³ Deák 2000. 158–159., 161–163.

a kontinuitás országos szinten figyelhető meg, míg az egyes vármegyék esetében radikális elitcsere zajlott le. A két tendencia azonban csak együttesen juttat közelebb minket a valós folyamatokhoz, hiszen külön-külön egyik segítségével sem lehet írni a Bach-korszak második felének eseményeit. A tisztviselőkről vezetett személyi kártonok alapján elvégzett elemzések során bizonyítottuk, hogy az 50-es évek apparátusában helyet kapó személyek magasan kvalifikáltak voltak és legalább németül beszéltek. Az önkényuralmi igazgatás nagy hangsúlyt fektetett a szakszerűen működő „hivatalnokgépezet” megteremtésére, hiszen a centralizált birodalmat a hadsereg mellett ennek a szervezetnek kellett volna összetartania. A rendszer bukása természetesen nem az apparátus működési nehézségei miatt következett be. Meg kell jegyeznünk, hogy munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az ötvenes évek szakigazgatási szervei az elemzett korszak legpontosabban működő, munkáját precízen regisztráló, ezért legjobb kutatási feltételekkel rendelkező hatóságai voltak. Az önkényuralom újabb szakaszában, a Schmerling-provizóriumban az 1860–61-es tisztviselők visszaszorultak, a Bach-éra elsősorban helyi származású hivatalnokai visszatértek, de az új emberek száma, jelentősége megnövekedett. Az alkotmányos tisztviselők háttérbeszorulása általánosan jellemző, de eltérések mutathatók ki az elemzett vármegyék között, ennek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a provizórium tisztikara vármegyénként eltérő mértékben ugyan, de kimutatható, és egyes esetekben jelentős kontinuitás állott fenn az 1860–61-es évvel. Annak a kérdésnek a végleges tisztázásához, hogy vajon melyik tendencia tekinthető általánosnak, további vármegyekutatásokra van szükség. Meg kell azonban jegyezni, hogy a rendszer önmagát időlegesnek nevezte. Ebből és az 1860–61-es tapasztalatokból a kor embere nyugodtan levonhatta azt a következtetést, hogy későbbi életpályájára valóban negatív hatással lehet az időleges rendszer bizonytalan ideig tartó szolgálata. A kivárás, a visszahúzódnak ekkor korántsem jelenthetett oly perspektívátlan, végtelenbe nyúló időszakot, mint az ötvenes években. Ezt a magatartást erősíthette, hogy szinte minden elemzett vármegyére határozatot hozott a visszavonulásról, melyre a tisztviselők közösen esküt is tettek. Ennek ellenére több példát találtunk az önként vállalt szabály megszegésére, gyakran a Helytartótanács kért információt a lemondott – akár végkielégítést is felvett – tisztviselők újra alkalmazásának okairól.³⁴

Az 1867-es választásoknak komoly egzisztenciális következményei lettek a provizórium hivatalnokai számára. Az 1863-as tisztikar többsége ekkor elvesztette állását. Az állásvesztők aránya Heves és Külső-Szolnok vármegyében volt a legmagasabb (98,3%), Somogyban pedig a legalacsonyabb (44,8%). Ez azonban ekkor sem jelentette a kontinuitás teljes megszakadását. A feldolgozott források alapján nem tudunk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy 1867 után mi történt a provizórium tisztviselőinek többségével. A szakirodalom alapján azt valószínűsíthettük, hogy 1867-ben az 1860–61-es tisztikar passzív ellenállásból visszatérő tagjai jelentek meg tömegesen az újjászervezett alkotmányos megyékben. E feltételezést is jelentősen módosították kutatásaink, az elemzett vármegyékben ugyan jelentős az 1860–61-esek szerepe, de korántsem kizárólagos, hiszen egyetlen vármegyében sem emelkedett arányuk 50% fölé, sőt Baranya, Csanád és Somogy esetében részvételük aránya elmaradt a provizóriumbeliéktől. Ezért megvizsgáltuk a kiegyezés után készült nyugdíjstatisztikákat, hiszen akik állásukat veszítették, szolgálati idejük arányában nyugdíjra voltak jogosultak. Sajnos az első ilyen országos kimutatás csak 1890-ben készült el, ebben azonban arra az érdekes dologra figyelhettünk fel, hogy míg az 1867–68-ban nyugdíjba vonulók között szép számmal találhatunk 1850-es években hivatalba lépetteket,

³⁴ Például: Dániel Antal Csanád vármegye elsőalispánjának esete. In: G Tóth Ilona: Csanád megye igazgatása (1860–1867). Tanulmányok Csongrád megye történetéből X. Szerkesztette: Blazovich László. Szeged, 1986. 156.

a schmerlingi-éra új tisztviselői közül egy név sem szerepel.³⁵ Az 1867-es nyugdíjaztatás arányának megállapításához meg kellett becsülnünk a vármegyék közigazgatási tisztikarainak összlétszámát. Ez az 1863-as kimutatás szerint, Erdély és Horvátország nélkül 4865 fő volt (nem számítva a 2052 főt kitevő szolgaszemélyzetet).³⁶ Az 1867-ben nyugdíjba vonultak közül le kell vonnunk a központi kormányzervektől, valamint a nem megyei hivataloktól távozott 39 főt, ezután megállapítható, hogy a kimutatásban szereplő nyugdíjaztatottak – tehát bizonyíthatóan végleg eltávoztak, eltávolítottak – csupán 3,4%-át tették ki az 1863-as hivatalnoki állománynak.

Az 1850-es évek végéig jelentős kontinuitást sikerült kimutatnunk az egymást követő politikai korszakok között, cáfolni tudtuk az a feltevést, hogy az önkényuralom hivatali gárdája elkülönült volna a 48-as nemzedéktől. Az 1860–61-es választások elitváltást, a kontinuitás megszakadását eredményezték, azonban a Schmerling-provizórium tisztikara újra kettős identitást tudott felmutatni az alkotmányos és az önkényuralmi periódusok felé. A provizórium tisztviselőinek a sorsát adatainkból nem tudtuk egyértelműen meghatározni. Egyébként minden időszakra jellemző, hogy a továbbsholgaszolgálas szempontjából nyitottak az adatok, ugyanis 1861 után nem rendelkezünk alapos és általános kimutatásokkal. Ezt a hiányt próbáltuk pótolni a nyugdíjazások dokumentumaival, amely azt a feltevélezt erősítette meg, hogy azok a hivatalnokok, akikről nem rendelkezünk további információkkal, valahol megtalálták egyéni karrierjük újabb állomását és az önkényuralmi szolgálatuk miatt nem veszítették el véglegesen a bizalmat.³⁷

Deák Ágnes idézi a gyulafehérvári napló íróját, aki igen szemléletesen foglalta össze a hivatalvállalás fontos motivációit: *„Senki ne ítéljen meg engemet, amidőn olyan fejedelemnek esküszöm hívséget, kit naplóm rendében törvénytelennek nyilvánítottam, és oly kormányznak, melynek törvénytelen, igazságtalan eljárásait annyiszor megróttam. 3 éve már, hogy hivatal és fizetés nélkül tengődöm, minden ingó vagyonom, feles marháim elraboltattak, családom van, melyet fenntartanom kötelesség. Gazdaságomat nem folytathatom, mert a rossz rendszer következtében alig vettem be annyit egy év alatt, mennyit művelésre költöttem, szorosan véve annyit sem. Mozdítanom kellett, hogy élhessek, családomat fenntarthassam. Hivatalom olyan, mely után mint a napszámosnak napidíjt fizetnek, tehát mint kialakuló munkás lépek foglalatosságba, elvégzem a munkát, megszűnik hivatalom. Sőt azokat sem hibáztatom, kik rászorulva magyarok hivatalt vállalnak, mert szükséges minden józanon gondolkodó magyarnak egy-egy pontot elfoglalni, s azt a tolaakodó és hazaellenes olától megóvni.”* Tóth Kálmán volt honvéd pedig a következőképpen írt az 1861-es megszégyenítése után: *„... elmentem valami földkóstoló hivatalba, s irkáltam ott napestig néhány krajcárért. Engedelmet kérek, hogy nem voltam elég erős éhen meghalni”*.³⁸

A hivataltól való visszahúzóadás csupán a jómódú köznemesség számára volt lehetséges, a hivatalnoki értelmiség számára azonban nem volt követhető magatartásforma. Azon azonban érdemes elgondolkodni, hogy mitől kellett visszahúzódni, hiszen a rendszernek professzionálódott közigazgatásra volt szüksége, főfoglalkozású, képzett hivatalnokokkal. A rendszer nem tartott igényt a volt vármegyei elit teljességének szolgálatára, a gyakori problémát éppen a létszámleépítések jelentették, így tehát valójában nem is volt mit megtagadni. A birtokosság pedig szembe találta magát a modernizálódott államszervezet következményeivel, az adórendszer bevezetésével és a hagyományos munkaszervezeti formák

³⁵ Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, akik az 1850-től 1889-ig terjedő negyven évi időszak alatt nyugdíjaztattak és 1889. évi december hó 31. napján nyugdíjilletményüket tényleg még élvezték. Budapest, 1890.

³⁶ Magyarország tisztii névtára 1863. Pest, 1863.

³⁷ A kutatás számszerű eredményei összefoglalva: Pap József: Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése Magyarországon vármegyei tisztikaraiban (A reformkor végétől a kiegyezést követő újjászervezésig). Zalai Gyűjtemény. 2003. megjelenés alatt.

³⁸ Deák 2000. 169.

megszűntével. Ha megváltozott gazdasági körülmények között a középbirtokos talpon akart maradni, főfoglalkozásszerűen kellett gazdaságával törődnie, emellett pedig nem lehetett ideje a hivatali munkára. A gazdasági és társadalmi szerepek – a modern kornak megfelelően – szétváltak egymástól, a folyamat tehát nem elsősorban az abszolutizmus rendszeréhez köthető, hanem a megváltozott világ követelménye volt, a két dolog az egyidejűség miatt kapcsolódott össze és vált egy közös mítosszá.

Hőke Lajos és passzív ellenállása

„*Én is – bár rá többször felvoltam híva – a hivatalt nem viselők egyike voltam.*” – írta Hőke. Abban azonban biztosan lehetünk, hogy itt nem mondott igazat, ugyanis a kutatásokból kiderül, hogy ő az egész Bach-korszakban aktív hivatali szolgálatot vállalt.³⁹ A kérdés megválaszolása azonban nem ilyen egyszerű, Hőke ugyanis még halála előtt részleteket jelentetett meg legfontosabb művéből a *Hazánkban* és a *Jász-Nagy-Kun-Szolnokban*. Ezen cikksorozatban találhatóak olyan elemek, melyek ellentmondanak a könyvben megjelent végleges szövegnek.

Hőke Lajos a *Jász-Nagy-Kun-Szolnok* című újságban 1890-ben jelentette meg szolnoki visszaemlékezéseit.⁴⁰ A március 16-i cikkben igen érdekesen értékeli az abszolutizmus korát, ezt a 11 évet minősíti Szolnok első aranykorának, hiszen ekkor a kisvárost megyei tisztviselők töltötték meg, és ez valódi fejlődést eredményezett a település életében. Történetírói stílusában részletesen bemutatta a megyei hivatalok működését – kitérve néhány nevesebb helyi vezetőre –, a megyei építkezéseket, a vasútfejlődést, a csatornázást, a gazdasági helyzetet. A passzív ellenállás szempontjából a sorozat április 13-i cikke a legérdekesebb. Ebben Hőke egyéb társadalmi és egyházpolitikai események mellett beszámolt egy szolnoki bálról, amit a megyei törvényszék hivatalnokai szerveztek 1853 elején a lakosság számára. „*A főrendezők amennyi nemzeti háromszínű szökkelő szövet volt a szolnoki boltokban, összevették s a terem falait plafondját mind telefigurálták vele.*” Hőke is a szervezők között volt, ő fogadta a vendégeket. „*A táncvigalom csárdással kezdődött azután keringővel folytatják.*” De egy szoknya feldöntött egy gyertyát, és a láng belekapott a drapériába, a vasúti fogadó terme teljesen kiégett. „*A táncos kétnemű ifjúság, amely ideiglenesen a borozó-terembe menekült, reggelig táncolt a füstös falak között ... A vasúti mérnökök is adtak bált, a ceglédi vérteszred bandájával. De már nem cifrázták fel a termet mint mi*” – szölte Hőke a tűzvész hatásáról. A leírásból tehát egy megyei hatóság és a lakosság kapcsolatára lehet következtetni, különösen érdekes, hogy a császári-királyi hivatalnokok nemzeti színű szalagokkal díszített teremben csárdást táncolnak. Ez szinte fordítottja annak a leírásnak, amit éppen a táncmultságokról olvashattunk Hőke másik munkájában. A cikk befejező részében a rendszer bukását és annak hatásait mutatta be. Bach „*kártyavára*” 1860-ban összedőlt. „*Akik tíz év alatt bármi okból hivatalhoz nem juthattak, most éppen az érdemöknél fogva jutalmat, hivatalt követeltek maguknak. Az egri megyei gyűlésen felolvasták az 1848-iki bizottsági tagok neveit. Aki ezóta bármi kis hivatalt viselt; rákiáltották: meghalt! holott volt köztük sok honvéd, ki a hazáért vészett. Ilyen volt a szolnoki tisztviselők közül is vagy husz ... Ámbár az akkori közvélemény szerint, én is meghaltam, most harminc év múlva is élek, és a szolnoki élményeimből egnémít, bár az írás a 77 éves beteges, de ép kedélyű embernek már nehe-*

³⁹ Hőke Lajos (1813. Endréd–1891. Csurgó) az abszolutizmus korában: végzettsége: jogi, filozófiai tanulmányok Debrecenben, 1840-ben ügyvédi diplomát szerzett, nyelvtudása: magyar, német, latin, kissé francia, angol, 1850. III.–1851. IV.: kiadó, Pest megye, 1851. V.–1854. V.: fogalmazó, Pest-Pilisi cs. k. Megyehatóság, volt Helytartó Tanácsi alkalmazott, 1854. V.–1860.: titkár, Szolnoki cs. k. Megyehatóság, 1860.: rendelkezési állományba kerül, 1861. XII.–1865. X.: 1. aljegyző, Hont megye, 1865. X.–1869: levéltáros, Hont megye (MOL D 54. 1. cs. 536. f. l. i. o.), (MOL D 55 536. 401. f. l. i. o.) (MOL D 188. 3. cs. 367. f. l. i. o.), (MOL D 188. 11. cs. 506. f. l. i. o.)

⁴⁰ Hőke Lajos: Szolnoki emlékeim 1854–1860. Jász-Nagy-Kun-Szolnok 1890. március 16., április 13., IV. 20. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár mikrofilmállománya.

zen megy, íme közölni is bírtam.” – mutatta be Hőke keserű iróniával az 1860-as eseményeket. 1890-ben az író, történetíró számára vállalható volt az abszolutizmus kora, amelyet annak teljességében, hátrányaival és eredményeivel együtt mutatott be, és nem titkolta el saját szerepét, valamint az ebből következő megaláztatást.

A probléma nyitja a Magyarország újkori történetének bevezetésében található meg:⁴¹ Szabó Ferenc, a Torontál megyei Németelemér plébánosa a bevezetőben leírta, hogy elhatározta, Hőkének a *Hazánkban* megjelent cikksorozatát ki kell adni, az azonban nagyon hézagos volt, ezért felkért egy meg nem nevezett „történetírásban gyakorlott” tudóst, hogy egészítse azt ki. A tudós barát hosszas gyözködés után elvállalta a társszerzői szerepet. *„Lásza ön – folytatám – már negyven évnél több idő telt el Magyarország világsi leigáztatása óta, megírta-e valaki nagy íróink közül az abszolutizmus 11 évi történetét? Nem. Irjuk meg mi kicsinyek. Komolyan még csak nem is szólt róla jelen történetírásunk. Mi okozta ezt? A fátymborítás engesztelő ténye-e? az óvatoskodó magánérdek? vagy idejét még eljöttnek nem látják? ... Várunk: míg elkallódik számtalan fontos közirat, kihalnak az egykorúak; várunk, míg elfeledjük épen az első s leggazabb, benyomásokat, a legközvetlenebb hatásokat, míg a nemzet szíve sebének sajtását már az emlékezet sem lesz képes többé visszaidézni. Várunk, míg a mult teljesen bemerül a feledés örvény sötétébe s az elkomorult léleknek megszűnik érdeklődése s minden tudása. Szívlelje meg ön ezeket, vegyen tollat kezébe s írja le emlékezéseit. Nem kívánok én s nem olvasóim tudós rendszerű művet, kiváltképpen az abszolút korszak hív és igaz elbeszélését óhajtanám én, ifjúságunkért s a késő korért, hogy lássa meg és nyomuljon be a nemzet lelkébe kírthatlanul ama nagy szerencsétlenség, a mit mi kiállottunk alkotmányunktól megfosztatásunk hosszú ideje alatt, hogy lássák meg a jövő idők s nemzedékek, mily küzdelmeken, és megpróbáltatásokon át jutottunk mi el Világostól az 1867 május 8-ki királyi és nemzeti megengesztelődés dicső és boldogító napjára!”* – gyözködte a plébános a tudóst.⁴² A cél tehát egyértelmű volt – véleményünk szerint ennél nyilvánvalóbban szinte már nem is fogalmazható meg mítoszteremtő igény – a nemzeti történelem megelevenítésekor nem lehetett a valódi Hőkére támaszkodni, de az ő neve mögé rejthető volt egy meg nem nevezett személy. Az alapmunka kiegészítése oly jól sikerült, hogy a két szerző szinte eggyé vált, szétválaszthatatlan lett a szövegben. És Szabó Ferenc „igaz hazafiúi és kiadói örömmel” tehette közzé a kötetet, mely meghatározó jelentőségű lett – legalábbis a keresztthivatkozások miatt – a passzív ellenállást tanulmányozók, bemutatók számára. A mítoszteremtő 19. századvégi közgondolkodás tehát egy olyan elméletet produkált, melynek megértéséhez és értékeléséhez a Hőke–Szabó munkánál jobb lehetőséget talán nem is találhatunk.

A passzív ellenállást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az az értékelés, ami róla a történelmi köztudatban szerepel, több lényeges problémát vet fel, amelyeknek hatására, véleményünk szerint, át kell értékelnünk a jelenséget. Mozgalomnak egyértelműen nem nevezhető, hiszen nincs programadó, nincs program és nincs jól megfogható tömegbázis. Az abszolutizmus körülményei között, a levert szabadságharc után a magyar társadalom a legtermészetesebben viselkedett: gyűlölettel fordult az osztrák hatalom felé, vele érzelmileg nem azonosult; de minden ellenszenve ellenére túl kellett élnie az elnyomás idejét, így bizonyos szempontból alkalmazkodnia kellett a fennálló rendszerhez. A szellemi lázadásnak megvoltak a maga elemei, a relikviák rejtegetésétől a katonadalok énekléséig, az ilyen ér-

⁴¹ A problémára Benedek Gábor hívta fel a figyelmünket egy televíziós vitaműsor során. Korábbi munkánkban nem említettük a bevezetőt és a Hőke cikkeket ezen tanulmány elkészítésekor találtuk meg a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltárban. A két személy összekapcsolódása megfigyelhető Szinyei Józsefnél is, aki egyszer azt írja róla, hogy 1841-től 1849-ig báró Majthényi László barsi főispánnál volt nevelő, majd pedig, hogy 1848-ban nemzetőrként vett részt a szabadságharcban. Elképzelhető, hogy Szinyei is egybemosta a két személy visszaemlékezését, hiszen Hőke nem lehetett egyszerre nevelő és nemzetőr. (Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest, 1896. 1343–1349.)

⁴² Hőke I. VI.

zelmi reakciók azonban minden hasonló helyzetbe került társadalomnál megfigyelhetők. Természetesen voltak olyan kortársak, akiknek számára adott volt a visszahúzódság lehetősége, de a hivatal nem vállaló volt köznemes már csak a gazdasági kényszerek miatt sem tehetta meg, hogy kívül helyezze magát az államon, például nem fizet adót, nem vesz részt az úrbéri kárpótlásban. A gazdasági modernizáció egy társadalmi réteg számára valóban véget vetett egy idealisztikus kornak, amikor a nemesek egy kissé gazdálkodtak, egy kissé hivatalnokoskodtak, és hatalmi súlyukat, társadalmi presztízsüket ennek segítségével érvényesíthették. A jobbágyfelszabadítás gazdasági hatásai és a modern államrendszer kiépülése azonban nem tették lehetővé ennek az életformának a fennmaradását, bármely uralmi forma alatt fel kellett számolódnia. A kiszorulás, a háttérbe kerülés tehát nem csupán az abszolutizmus következménye volt. Mindemellett érdemes elgondolkodni azon is, hogy egy birtokos számára mennyire jelenthet perspektívát, életcélt egy hivatali állás betöltése, ahol napi rendszerességgel kell precíz és monoton munkát végezni? Nem kellene-e ezt a folyamatot válság helyett egy teljesen természetes életformaváltásként értelmeznünk, hiszen a gazdálkodó tevékenység éppen annyira fontos, mint a hivatalvállalás, és egy adott közösségben a szolgabírónál talán nagyobb presztízzsel rendelkezik a település legnagyobb gazdálkodója?

A század végének embere számára emellett megfelelő ideált jelenthetett, hogy az oszt-rák önkényuralom bukását, Ferenc József térdre kényszerülését saját nemzeti ellenállásuk hatásának tudhatta be. A mítosz keletkezéséhez adottak voltak a nélkülözhetetlen valós elemek: Deák Ferenc magatartása, a cizslajtán hivatalnokok megjelenése, a volt nemesség életformaváltása, a társadalom szinte egészére jellemző gyűlölet, az elnyomatás kollektív élménye és természetesen a győzelemként értékelhető kiegyezés. Már csak az arányokat és az ok-okozati összefüggéseket kellett megváltoztatnia a közös emlékezetnek, és meg is születhetett a passzív ellenállás mítosza, amely megérett arra, hogy a legfrissebb kutatások tükrében újra – és bizonyos szempontból át – értékeljük.

PAP, JÓZSEF

Passive resistance – a myth from the age of neo-absolutism?

The study investigates elements of the passive resistance of the Hungarian nobility to Hapsburg neo-absolutism in the wake of the revolution and freedom fight of 1848–49. In the first part, it is shown that Ferenc Deák, who is associated with the launching of passive resistance in mainstream historiography, never called for boycotting officeholding. Instead, he recommended political passivity for the Hungarian political elite. The third chapter details certain elements of passive resistance. It is shown that behavioural patterns associated with it were not part of a conscious policy. Instead, in the first place, they could have been automatic reactions to any kind of oppressive power; in the second place, they are to be seen as the consequence of the making of civil government and the establishment of equality before the law, which the Hungarian civil political forces could not carry out as a result of the Hapsburgs' military intervention in 1848–49. Also, the changing of the elite during neo-absolutism was due to the changing personal requirements accompanying the making of the modern state. The study concludes that passive resistance cannot be regarded as a political movement, since it was without a programme or clearly defined mass base. Hungarian society simply had to accustom itself to the existing system of neo-absolutism, even though without identifying with it. Naturally, there were such people who had the

chance to withdraw, but any lesser noblemen that refused to hold office could not afford to stay away from the state for economic reasons. In the wake of the emancipation of serfs and the establishment of the modern system of government, the old life style of the lesser nobility could not have survived under any form of government. Their exclusion was due not only to absolutism.